
Konzervativní myšlení v postmoderní době

MARTIN LUX*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Conservative Thinking in the Post-Modern Age

Abstract: The origin of political attitudes and political behaviour of an individual of the post-modern age is analysed in this article. The importance of the traditional dichotomy between liberal and conservative politics is stressed. The traditional dichotomy has however taken a new form recently, which is partly described. Primary attention is paid to conservatism. According to author there is significant support for conservatism in contemporary political behaviour. To illustrate this view the philosophical theory of Levy on the interconnection of the order of perception and the order of Being in human personality is used. Due to the fact that the conflict between liberalism and conservatism persists also in the field of the role of the state, there is an attempt to define the *traditional* perception of the state in the article. Particular data on the perception of the role of the state in the economy in the Czech Republic are then used and examined by factor analysis and frequency comparison. These analyses confirm the possibility of the active existence of a significantly wide group of politically right-orientated people, who agree with a “strong” state, but are sceptical towards budget redistribution. These people can be said to represent the *traditional* perception of the state.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 3: 273-288)

1. Řád percepce, řád Bytí a lidská osobnost

Sociálně-psychologické experimentální výzkumy obecných dimenzí „podkládajících“ subjektivní vnímání postojů druhých lidí potvrzují důležitost *liberálně-konzervativní dimenze* vnímání. Subjektivní dichotomické vnímání druhých v liberálně-konzervativní linii obvykle doprovází doplňková křížující dimenze (např. tradičně-radikální nebo individuálně-kolektivní), u níž však faktory pohlaví, vzdělání a zvláště specifického kulturního prostředí hrají významnou roli. „Univerzální“ charakter liberálně-konzervativní dimenze vnímání dokládá i Lakoff analýzou ústřední metafory morality liberálního a konzervativního postoje [Lakoff 1995]. Perceptivní i diskursivní přístup liberálně-konzervativní dimenzi vnímání světa však pouze potvrzují, nikoli vysvětlují. Tázání po univerzalitě se zdá být v dnešním intelektuálním ovzduší nepatřičným.

Zdá-li se nám však takové tázání užitečným, tážeme se po univerzalitě kulturní formy, po univerzalitě kulturní odpovědi na obecnou duševní potřebu lidské seberealizace. Voegelin pojímá člověka a jeho podstatu nikoli v ontologické přímočarosti (člověk je z podstaty *zlý*, člověk je z podstaty *dobrý*, člověk je z podstaty *vlkem* apod.), nýbrž jako Rozmezí, Metaxi: Rozmezí jako struktura existence vyjádřená „jazykem napětí mezi životem a smrtí, nesmrtelností a smrtelností, dokonalostí a nedokonalostí (...) řádem a zmatkem, pravdou a nepravdou, smyslem a nesmyslností existence“ [Voegelin 1978].

*) Veškerou korespondenci pošlete na adresu: Martin Lux, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 224, 225, fax (02) 24 22 02 78.

Člověk je tak střetem extrémů povahy duchovní i přírodní, uzlem mnoha poznaných i nepoznaných existencionálních napětí a jejich hran.

Vyberme z této nekonečné množiny dva řády ztělesňující konce jedné z úseček Rozmezí, které zmínil Levy ve svém *Politickém řádu*. Dle Levyho (inspirovaného škálou autorů konzervativního zaměření) je každý člověk středem dvou řádů – řádu percepcce a řádu Bytí:

„Nestojím pouze u rozhodujícího bodu, schopen vybrat si cestu, kterou půjdu. Já jsem tím bodem, poněvadž to, co jsem, ze mne učinilo jednak vše pomíjivé i přetrvávající, co spolu souvisí v řádu Bytí, a na druhé straně konkrétní historické a biografické okolnosti, v nichž si začínám uvědomovat své místo. Pořadí, v němž věci vnímám, není pořadím, v jakém se uskutečňují (...) Já jsem vždy středem smysly vnímaného řádu, ale přitom vím, že mé bytí je jenom fragment, formovaný a deformovaný v nepřetržitém toku času.“ [Levy 1993: 49]

Zatímco v prvním řádu je člověk sám stvořitelem světa i jeho historie, v druhém sám sebe vnímá jako nepatrný atom vyššího, transcendentně zakotveného řádu. Zatímco v řádu percepcce člověk zakouší vlastní svobodu i odpovědnost za své bytí na světě, realizuje své „self“ při tvorbě jedinečného řádu světa, organizuje své schopnosti k vrcholnému vyjádření ve vlastní neopakovatelné existenci a zcela rezolutně tvoří nebo reformuluje symboly, které jej obklopují: v řádu Bytí zakouší omezení této nekonečné svobody tvorby, pokoru ve vztahu k historii vlastního rodu (tradice) i k fenoménům přesahujícím jeho vůli (transcendence). V oblasti etiky se poznává jako neúprosný arbitr dobrého a zlého, když překračuje hranice údajně nepřijatelného, ale stejně tak se do těchto hranic pokorně vrací.

Důležité je poukázat na nejasnost pojmu řád Bytí, kterou Levy přehlíží z toho důvodu, že je střet řádů v jeho knize spíše poznámkou nežli tématem. Omezení nekonečné vůle člověka svobodně tvořit svět mohou být charakteru *kosmického* nebo *pozemského*. *Pozemským omezením* máme na mysli jakékoliv omezení, jehož příčina je vnímána jako *rozumovým poznáním odhalitelná* – tj. racionalistický přístup při zjišťování historických, sociálních, geografických a jiných omezení, který člověk užívá jako svébytný rozumově autonomní subjekt: ve světě filozofických systémů je příkladem Kantovo omezení lidského poznání apriorními kategoriemi (poznatelnými rozumem), Weberovo geografické omezení víry, Marxovo omezení zákonitostmi třídního antagonismu. *Pozemským omezením* je každé omezení vnímané jako rozumem poznatelné, které může, ale nemusí být rovněž vnímáno jako odstranitelné, likvidovatelné.

Kosmickým omezením budeme rozumět takové omezení, jehož příčina je vnímána jako *rozumovému poznání uzavřena*. Nejde pouze, jak se nabízí, o nemožnost poznání ideálního nepodmíněného řádu, jelikož jako takový byl stvořen bytostí dosahující člověku nikdy nedosažitelné dokonalosti, ale rovněž o nemožnost rozumově exaktního poznání „tradice předků“. Ačkoliv se jedná o „pouhou“ historii lidského rodu, jako taková je však v hranicích *kosmického omezení* explicitnímu vědeckému poznání skryta a odhalována pouze jakýmsi „intimním nasloucháním Bytí“: nikoli pomocí historizujícího pojmosloví premis a závěrů stvořeného k poznání člověkem zjistitelných omezení. Vnímání omezení jako rozumově nepoznatelného neznamená, že je takové omezení neseznatelné – jelikož rozum není jediným prostředkem k pochopení *self* a okolního světa.

Pozemská omezení jsou výsostným indikátorem řádu percepcce, jelikož jsou daleko více realizací lidské autonomie při tvorbě okolního světa, emancipací *self* od Bytí. *Kosmická omezení* pokorou k minulosti, „nasloucháním Bytí“ a zvláště antiracionalistickým

charakterem by mohla být, ale ne vždy jsou, indikátorem řádu Bytí. „Tradiční učení křesťanství mířilo k individuu a nepokládalo žádný jediný ideálně nejlepší řád pro člověka hledajícího spásu své duše.“ [O’Sullivan 1983: 137] Pouze v tomto smyslu má význam zabývat se řádem Bytí.

Věnujme se nyní krátce proměnám v působení řádů, z pochopitelných důvodů proměnám pouze v čase moderním a postmoderním. Zvyšující se počet *pozemských omezení* na úkor *omezení kosmických* v období moderní společnosti (lépe moderní „obecné atmosféry“) je odrazem klesající důvěry v *kosmická omezení*. Lidské sebevědomí a vůle k emancipaci od nejrůznějších „okovů“ materiálních i duchovních měly za následek již mnohokrát analyzované *zakrytí bytí*. Jednostranná akcentace řádu percepce (spojená s racionalizací všech sfér lidského jednání) vedla k epistemologickému potlačení působení řádu Bytí. Vláda svobodného člověka tak do jisté míry střídala vládu jeho nepoznatelných omezení [k tomu Kratochvíl 1994: 18-19; Bell 1976: 50; Heidegger 1993: 7; Ortega y Gasset 1993: 86, 104; Levy 1993: 38, 122 aj.].

Působení řádu Bytí bylo moderním entuziasmem „zapomenuto“ nebo ve významu pokřiveno. Přirozeně i v období moderní společnosti řád Bytí reprezentovaly některé, společenskou marginalizaci a obviňováním z reakcionářství nevlivné ideové proudy, z nichž za nejvýznamnější považují moderní konzervatismus: „obecná atmosféra“ (i když přiznávám, že je téměř nemožné dospět k jakékoliv jednodušší a přitom vyčerpávající definici tohoto pojmu) jejich existenci téměř zneviditelnala. Pokřivení řádu Bytí spočívalo prvotně v univerzalizaci perceptivní zkušenosti (vědeckého poznání) do objektivního řádu světa a v posunu od *omezení kosmických* k případně odstranitelným *omezením pozemským*.

V situaci postmoderního zvratu, změny „obecné atmosféry“, dochází i ke změně v působení řádů percepce a Bytí. Lyotardův *konec velkých vyprávění* je, domnívám se, koncem možnosti legitimní výpovědi o řádu Bytí – dále již nelze mluvit nejen o Bohu, ale nelze ani vypovídat pravdu, spravedlnost či tradici jako konkretizace idejí majících povahu řádu Bytí. Krátce řečeno, odmítnutí existence dominantního stylu řeči (náboženství, věda) absolutizuje individualistickou perspektivu za cenu potlačení jakéhokoliv objektivního nadhledu.

Postmoderní obrat provází však druhý, paradoxní trend. Odmítnutí vědeckého pojetí skutečnosti jako pojetí dominantního je následkem skepse vůči ambicím rozumu a krize konceptu historické emancipace člověka. Čeho jsme dnes svědky (mimo posun k ještě hlubšímu prožitku z důvodu bezslovnosti řádu Bytí), je *opuštění emancipační ideje jako takové*. To má Bělohradský na mysli, mluví-li o archaizaci aktuality a Lyotard k tomu píše: „Každý z emancipačních příběhů, ať už připisují přednostní roli tomu či onomu žánru, byl v průběhu posledních padesáti let takřkajíc zpochybněn ve svém principu.“ [Lyotard 1993: 37] Zpochybnění emancipačního diskursu *obecně* však neznamená pouze hodnotovou skepsi a individuaci, nýbrž a ponejvíce vyšší citlivost k působení řádu Bytí, protipólu zpochybněného řádu percepce, zdůrazňujícího meze poznání v intencích sebe sama. Odpovědí na skepsi k rozumu *není* tentokrát extatická emocionalita sdílicí s rozumem emancipační motiv, nýbrž skepse k *jakékoliv* emancipaci.

Definice řádu Bytí je po jisté porážce „domýšlivého rozumu“, antropocentrického uvažování a emancipačního projektu moderny oproti definici řádu percepce pocíťována jako *akutnější* potřeba současného člověka: ale, jak již bylo uvedeno, řád Bytí *přestal být schopen jakéhokoliv legitimního vyjádření*. Tak na té nejnižší úrovni, která může být

předmětem rozumové reflexe, na filozoficko-epistemologické úrovni života člověka postmoderního obratu vzniká napětí: napětí mezi *smyslem života* realizovaného seznáním (nikoli poznáním, které v češtině s sebou přibírá nepravé konotace) s kulturou, tradicemi a nepodmíněným řádem a faktickou *neobhajitelností smyslu života* proti alternativním orientacím lidské seberealizace. Není to než aktualizované napětí řádu percepce a řádu Bytí dané *oboustranným* epistemologickým vychýlením „obecné atmosféry“ k nárokům obou řádů v době postmoderního zvratu.

V logice našeho výkladu však nalézáme nepřehlédnutelný rozpor. Na jedné straně jsme zdůraznili univerzální platnost střetu řádu percepce a řádu Bytí v člověku tvořícím i tvořeném: na straně druhé jsme široce popsali změny v působení obou řádů provázející sociální změnu moderního k postmodernímu. Na jedné straně mluvíme o univerzalitě, na straně druhé o časové temporalitě, dobové partikularitě.

2. Epistemologická a ontologická úroveň bytí řádů

Nutným krokem k řešení dilematu z předcházející části je rozlišení ontologické a epistemologické úrovně nahlížení řádů. Velkou inspirací k provedení tohoto rozlišení bylo analogické rozlišení vnímání svobody a morálky (jejich vztahu) v Kantově *Kritice praktického rozumu*. V poznámce předmluvy k větě: „Svoboda je ale také jedinou ideou mezi všemi ideami spekulativního rozumu, o jejíž možnosti víme, přestože ji nenahlížíme, a priori, protože je podmínkou morálního zákona, který víme,“ se uvádí:

„Aby si někdo nemyslel, že tu naráží na nedůslednost, když nyní nazývám svobodu podmínkou morálního zákona, a v pojednání potom tvrdím, že morální zákon je podmínkou, pod níž si vůbec nemůžeme svobodu uvědomit, připomínám jen, že svoboda je ovšem *ratio essendi* (důvodem jsoucnosti) morálního zákona, avšak morální zákon je *ratio cognoscendi* (důvodem poznání) svobody. Neboť kdyby nebyl morální zákon v našem rozumu nejdříve zřetelně myšlen, nikdy bychom se nepovažovali za oprávněné předpokládat něco takového jako svobodu (jestliže se hned neprotiřečí). Kdyby však nebylo svobody, nebylo by možné na morální zákon v nás vůbec narazit.“ [Kant 1996: 6-7]

Ačkoliv naše poznání, *episto*, vstoupilo do „nové“ atmosféry multikulturní tolerance a uznává hranice nových i starých idejí, jakož i samotného lidského poznání vůbec: v *ontologické* rovině je lidská přirozenost daností. Lidské poznání často odráží specifické sociální otázky své doby. Materiální sféra je minimálně od doby počátku průmyslové revoluce v neustálé proměně a odlišná životní zkušenost určuje v mnohém odpověď na existencionální otázku kladenou vždy stejně z ontologického jádra střetu řádů. Bell v této souvislosti poukazuje na univerzalitu otázek a pluralitu odpovědí.

Epistemologická úroveň lidského bytí je perspektivou, ve které uplatňujeme svou zkušenost: svou vůlí, mnohdy tolik slepou i žádostivou po jednoznačnosti a vyloučení vnitřních paradoxů, je v naší svobodné moci „zastřít“ působení jednoho z řádů, tedy například akcentací řádu percepce „zapomenout“ působení řádu Bytí. Ani s jedním z řádů však nelze takto naložit na esenciální, ontologické úrovni *já*: dalo by se i říci, že ve věčném ontologickém střetu řádu percepce a řádu Bytí není možné jednoho bez druhého, jelikož Rozmezí je, zůstaneme-li „voegelinovští“, nade všechny konkrétní obsahy extrémů, vztah je primárnější nad obsahy konkrétních prvků. Princip ontologického (a v tom univerzálního) střetu řádů je univerzalitou formy kulturní odpovědi na potřebu seberealizace. „Obecná atmosféra“ doby, naše *episto*, se může vychylovat kterýmkoliv směrem, na

individuální odpovědnosti každého člověka vycházet vstřícně nárokům obou řádů však tak ničeho neubírá.

3. Řád percepce, řád Bytí a politika

Otázkou, kterou si klademe, je: Jak se epistemologicky oboustranné vychýlení může projevit ve světě žité praxe, v životě společenských institucí? Snad pro osudnou ztrátu slov legitimujících tradičně řád Bytí, snad proto, že řád Bytí jako návrat je vždy něčím méně zajímavým než inovace a že je tento návrat nesen spíše mladší generací, nedostává se působení řádu Bytí narozdíl od působení řádu percepce důslednější reflexe.

Oakeshott se domnívá, že politika jakéhokoliv společenství lidí nese dva ústřední rysy: realismus a idealismus [Oakeshott 1989]. Empirický přístup politické filozofie zkoumá okamžité politické reakce na změny okolního i vnitřního prostředí (je výzkumem politiky „státních zájmů“, pragmatických kompromisů, intrik i taktického vyjednávání). Idealistický přístup naopak akcentuje analýzy ideologií legitimujících, tedy svým způsobem předcházejících, konkrétní jednání (liberalismus, fašismus, ale i pravicovost, levicovost, zásadovost). Politika je dále zcela univerzálním, i když ne univerzálně determinujícím fenoménem: není nic, co by nás nutilo politicky jednat, ale fakticky se politice jen nesnadno můžeme vyhnout (rodiny, kluby, to vše má své „politiky“). Domníváme se, že zatímco politický realismus zkoumaný empirickou politologií (nejvlivnější je přístup *public choice*) je často jen pragmatickou odpovědí na aktuálně položené dotazy, politický idealismus analyzovaný teoretickou politologií je prodlouženou rukou životního světa každého jednotlivce: místem, kde se znova, mnohem viditelněji, mohou projevit různá na filozofické úrovni výsostně individuální napětí.

Francouzská revoluce dala na počátcích moderního světa vykristalizovat základnímu politickému střetu dvou ideologií – liberalismu a konzervatismu. Objasnění obsahu i vývoje obou politických ideologií by musela být věnována velmi obšírná analýza: vystačme si prozatím s liberálním důrazem na rovnost, svobodu, emancipaci člověka a rozum a s konzervativním důrazem na řád, loajalitu, tradice a transcendentní poznání. Na jedné straně se mluví o svobodném individuálním vývoji univerzalizmu lidského rozumu, emancipaci a teorii společnosti jako dobrovolného sdružení, společenské smlouvy. Na straně druhé je vývoj a naplnění osobního života charakterizován důrazem na celost lidského života, uvědomělé poznání kultury, dědictví předků: společnost a její řád je dán postupným a kontinuálním vývojem jejich anonymních tradic a diktát „osvobozené“ masy ve společnosti *rovnosti* je ohrožením takového řádu.

Naší teorií je, že konzervatismus a liberalismus, jejich konflikt v ideálně schematickém srovnání,¹ je ztělesněním univerzálního střetu řádu percepce a řádu Bytí ve veřejné sféře. Výsostně individuální napětí řádů, jejich vzájemné prolínání, které dává individuálnímu životu plnost v kráse paradoxů, nekonečná variabilita jejich epistemologických kombinací a popřípadě zakrývání jednoho druhým, které naopak nikdy nemůže nekonečně trvat z důvodu ontologické báze jejich existence, se v poněkud méně mlhavější podobě odráží v napětí liberalismu a konzervatismu jako správě věcí veřejných.

Konkrétní liberální nebo konzervativní teorie jsou vždy pokusem o syntézu obou řádů: přesto na pozadí nejrůznějších praktických kombinací zůstává jejich ideální střet. V době jednostranného epistemologického vychýlení „obecné atmosféry“ k řádu percepce

¹) K těmto srovnáním viz [Scruton 1990, 1993; Nisbet 1993; O'Sullivan 1983].

ce, pod tlakem liberalismu, fašismu, socialismu, vědeckého progresivismu a dalších „osvobozujících“ ideologií se konzervativní teorie jako reprezentace řádu Bytí v politice transformovaly částečně do liberální nebo socialistické rétoriky: konzervatismus však touto polarizací dědictví svých idejí, své *ideální* jádro, spíše zachránil. Doba *oboustranného* epistemologického vychýlení postmoderního zvratu je tak *možná* dobou návratu ke kořenům konzervativní ideologie, ale zcela *jistě* dobou aktualizace liberálně-konzervativního napětí.

4. Úloha státu

Liberalismus je tradičně spjat s konceptem minimálního státu. Ačkoliv se paradoxně nebrání novým racionálně spekulativním pojetím distributivní spravedlnosti a úlohu státu na pozadí koncepce vyrovnávání šancí rozšiřuje do oblasti materiální redistribuce, brání se, dejme tomu, tradiční politické úloze státu. Úlohou státu není a nemělo by být reprezentovat *určitou* politickou morálku, *určité* hodnoty nebo zajišťovat kontinuitu s tradicemi národa; politika je dle jeho názoru trhem idejí a stát pouze garantem svobodného občanství svých členů. Jedinou podobou silnějšího státu v rámci liberálního myšlení je welfare state, který se na pozadí ideálu rovnosti snaží eliminovat jakoukoliv pohlavní, rasovou, statusovou či jinou diskriminaci.²

Konzervativní učení od svého počátku v Burkeho *Reflexích* nese dva ústřední charakteristické znaky: tradicionalismus a institucionalismus. Instituce je dle konzervativců původnější nežli svobodný jedinec, je nositelkou *řádu*, smyslu existence společenské organizace. Konzervatismus ve své nejčistší teoretické podobě odkazuje převážně na *historicky důležité*, tradiční instituce.

Tím, že se však od počátku definuje v kontrapozici k modernímu liberalismu, brzo do své koncepce přibírá důraz na instituce jako nutná omezení nad rámec dobrovolné společenské smlouvy: „chránící“ společenský řád před soukromými sobeckými zájmy členů společnosti. Instituce jako nezbytný článek politického řádu neplní požadavek zajištění rovnosti, nýbrž udržení kulturních, národních či obecně morálních tradic zcela nezávisle na jakékoliv materiální redistribuci – konzervatismus se tak v otázce úlohy státu stává *nesociálním antiliberalismem*.³

Je-li teorie o univerzálním střetu řádů percepce a Bytí ve veřejnosti správná, pak by liberální, *moderní*, pojetí státu mělo koexistovat konzervativnímu, *tradičnímu*, pojetí státu i v zemích, kde se o konzervatismu nemluví. *Moderní* pojetí státu v ČR jistě není třeba dokazovat. Svou empirickou analýzu proto zaměřím zvláště na zjištění *tradičního* pojetí státu v českém prostředí.

5. Výzkumná data a metodologie

Přímá data pro potvrzení existence *tradičního* pojetí státu v posledních letech bohužel neexistují. Použil jsem proto dat z Výzkumu ekonomických očekávání a postojů, který se

²) Rozporu mezi ideálem odděleného vlastnictví a ideálem rovnosti v liberální ideologii se nemůžeme šířeji věnovat: k tomu viz [Hayek 1991, 1995], spor komunitaristů s liberály aj.

³) Jedná se přirozeně o velké zjednodušení konzervativního postoje (např. vyloučení konzervativního důrazu na přísné oddělení privátní a veřejné sféry). Tento redukcionismus je pouze instrumentální, nikoli faktické povahy; tváří v tvář přístupným datům je možná jedinou cestou operacionalizace.

věnoval pouze úloze státu v *ekonomii* (což význam analýzy nesnižuje), nikoliv však v přímé souvislosti se zjišťováním tradičních konzervativních postojů.

Základním rokem analýzy je rok 1996, přesněji leden 1996. Výzkum se prováděl kvótním výběrem na populaci ČR o velikosti vzorku 1459 respondentů. Předmětem mého zájmu byly postoje vyjádřené v odpovědích na otázky týkající se role státu a trhu (*baterie úlohy státu*), participace státu v sociální oblasti (*baterie sociální politiky*) a některých politických témat (*baterie politických postojů*). Plné znění užitých otázek je uvedeno v příloze, proto se v textu často omezím pouze na jejich zkratkový název. Pro účel komparace jsou na některých místech uvedena rovněž data ze dvou předcházejících výzkumů ekonomických očekávání a postojů.

Základní určující proměnnou *tradičního* pojetí státu je *politická orientace*. Abych se vyhnul námitkám týkajícím se jednostranného úhlu pohledu, rozhodl jsem se vytvořit politicko-orientační bázi jak objektivní, tak subjektivní. K výzkumu objektivní politické orientace mi posloužila proměnná *volba stran*, k výzkumu subjektivní politické orientace proměnná *pravice-levice* týkající se ideového sebezaražení k politické pravici, levici nebo středu.

Pro výzkum objektivní politické orientace (která, přiznávám, není doslova objektivní) jsem populaci rozdělil na voliče koalice a voliče opozice s důrazem na zachování pravo-levé struktury. Mezi voliče koalice (dále pravicové voliče) jsem zařadil ty respondenty, kteří by ve volbách dali svůj hlas ODS, ODA nebo KDU. Mezi voliče opozice (dále levicové voliče) jsem zahrnul ty respondenty, kteří by volili ČSSD a KSČM: ostatní strany měly příliš malou voličskou podporu a republikánská strana není levicovou a nakonec ani pravicovou stranou (10 % voličů této strany se řadí k levici). U obou voličských skupin zůstal velký vliv „středových“ postojů, tj. postojů těch voličů, kteří sice např. volí ODS, ale subjektivně se řadí do politického středu.

Postoje pravicových voličů jsou ve srovnání s postoji pravice výrazně sociálnější (nižší podpora ekonomiky volného trhu ve prospěch sociálně tržního typu, nižší podpora svobody soukromého podnikání a naopak větší podpora aktivní státní cenové a zaměstnanecké politiky), a tak odrážejí:

- postoje charakteristické pro středovou orientaci;
- postoje charakteristické pro ženské pohlaví;
- neexistenci postojů pravicového extrémismu.

Rozdíly mezi levicí a levicovými voliči jsou daleko větší než rozdíly mezi pravici a pravicovými voliči, a tudíž i význam separované analýzy pro obě skupiny zvláště je větší, než je tomu u výzkumu respondentů pravicových politických postojů. Důvodem je opět přítomnost středových postojů u levice: tato přítomnost má však mnohem větší diferenciální účinek. Vzhledem k cíli analýzy (identifikace *nesociálního* antiliberalismu) nebylo nutné zabývat se podrobnějším popisem vztahů levicové politické orientace.

6. Existence *tradičního* pojetí státu

Nejlepším řešením k potvrzení nebo zamítnutí mé hypotézy bylo použití faktorové analýzy na baterii otázek věnujících se svobodě podnikání, otevřenosti trhu, roli vlády, tj. *baterii úlohy státu*. Pro vysvětlení rozdílů v postojích zkoumané baterie otázek *pro celou populaci* nabídla faktorová analýza dva faktory, z nichž druhý, slabší, obsahoval pouze dvě proměnné – *korupce* a *nepoctivý způsob*. Silný vliv sociálně tržních a socialistických

postojů jako „mainstream“ postojů celkové populace v souvislosti s rostoucí úlohou státu nedovolil další diskriminaci proměnných.

Zajímavější však byly výsledky faktorové analýzy pro pravicové voliče (objektivní politická orientace), soustředěné v tabulce 1.

Tabulka 1. Faktorová analýza na baterii otázek úlohy státu pro pravicové voliče

	FACTOR 1	FACTOR 2	FACTOR 3
kontrola státu	-0,80390	0,04397	0,15811
typ ekonomiky	-0,75355	-0,20489	0,06441
zahraniční firmy	0,55405	0,25835	-0,17701
volnost podnikání	0,51767	0,42917	0,03605
schopným milióny	0,47468	0,46913	0,05187
schopným peníze	0,07651	0,75751	-0,08042
chudoba	0,25900	0,66960	-0,03095
sociální spravedlnost	-0,00103	0,59602	-0,33396
změny v ekonomice	0,37339	0,56588	-0,14139
korupce	-0,00439	-0,06741	0,88243
nepoctivý způsob	-0,38936	-0,19694	0,64734

Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996, zpracováno v SPSS.

Uvedené hodnoty prezentují faktorové zátěže (korelační koeficienty faktoru a dané proměnné).

Ačkoliv by se dal očekávat podobný závěr jako v případě analýzy pro celou populaci, nabídla faktorová analýza k vysvětlení variance tentokrát tři faktory, dva velmi silné; první rotovaný faktor vysvětluje 21,5 % variance, druhý 20,35 %. Na pravé straně našeho politického spektra se tedy objevil významný diferenciální element.

První faktor vzhledem k proměnným, kterými se sytí, jsem nazval *mírou etatismu*. Druhý faktor *mírou individualismu*. Zatímco první faktor respondenty dělí zvláště podle míry souhlasu s existencí kontroly státu v ekonomice (od „minimalistů“ až po největší pravicové „etatisty“), druhý podle míry individualismu (od individualistů až po respondenty k individualismu hluboce skeptické, jejichž postoj budu pro zjednodušení nazývat kolektivismem). Oba faktory jsou na sobě vzájemně zcela *nezávislé* a míra individualismu je *nezávislá* na proměnné *kontrola státu*!

To znamená, že i největší individualisté – jak později potvrdila analýza frekvencí 1. kategorie rekódovaného faktoru – souhlasí ve velké míře s tím, že ekonomika by měla být i nadále pod kontrolou státu. Tak můžeme přijmout dva závěry týkající se pravicového postoje české populace:

1. míra individualismu je zcela *nezávislá* na míře etatismu: jedná se, v případě českých pravicových voličů a podobně i pravice, o dva diskrétní pohledy na svět;
2. i největší individualisté, kteří jsou stejně jako minimalisté relativně skeptičtí k sociálním intervencím státu a jsou ve svých postojích „nejpravicovější“ z pravice, přesto souhlasí s vysokou státní kontrolou ekonomiky (vyšší kontrola ekonomiky státem neznamená pro ně vyšší míru redistribuce)!

Je patrné, že druhý závěr vzbudil mou pozornost. Co se týče charakteru analýzy, existuje významná souvislost mezi rozložením respondentů v obou kategorizovaných faktorech a jejich odpověďmi na otázky *baterie sociální politiky*: tj. s růstem míry etatismu a poklesem míry individualismu respondenti více souhlasí se státním určování cen (proměnná *stát-ceny*), zajištění bydlení státem (*stát-bydlení*) apod. Významnost této souvislosti klesá nebo téměř mizí pouze u otázek týkajících se adresnosti sociální politiky (*adresnost*) a správnosti regulace nájemného (*nájemné*), které jsou předmětem celopopulační shody.

Jinak je tomu v případě souvislostí mezi rozložením respondentů ve faktorech a v otázkách *baterie politických postojů*. Zatímco růst etatismu je spojen hlavně s růstem souhlasu s autoritativní formou vlády (*pevná ruka*) a růstem očekávání podstatnější změny vlády (*změna vlády*), růst kolektivismu naopak s větší tolerancí vůči bývalým komunistickým funkcionářům (*komunisti*) a vůči emigrantům z východu (*emigrace*). Tak jsou protipólem minimalistů ve faktoru pravicoví extrémisté s výraznějším „sociálním cítěním“ a protipólem individualistů naopak stoupcem tolerantější pravice s výraznějším „sociálním cítěním“ nesoucí charakteristiky středu. Zatímco míra etatismu odpovídá na nepoloženou otázku o *míře* úlohy státu v ekonomice (a roste zároveň s růstem všech možných státních zásahů), míra individualismu odpovídá na nepoloženou otázku o *pojetí* státních zásahů. Pro první kategorii míry individualismu (tj. největší individuály) se jedná o pojetí *tradiční*, kladoucí na stát nároky přímo neuváděné (jež vyplývají pouze hypoteticky ze stanovené teorie), ochránářské a mírně sociální, zatímco pro kategorii třetí, hraniční, o pojetí sociálně konzervativní nebo „sociálně tržní“. Tak míra etatismu odpovídá na to, *kolik* státu: míra individualismu mimo jiné na to, *jaký* stát.

Faktorová analýza pro *pravici* (subjektivní politickou orientaci) poukázala na stejné rozdělení respondentů: sestava proměnných a převážně i jejich pořadí dle velikosti faktorových zátěží je obdobná jako v případě pravicových voličů. Míra individualismu vysvětluje však více variance nežli míra etatismu, tj. pořadí faktorů dle jejich významnosti se prohodilo. Zmizením středu z analýzy dochází totiž k situaci, kdy růst etatismu i růst kolektivismu vedou téměř k analogické situaci – růstu „sociálního cítění“ a pravicového extremismu (což se odráží i v nadhodnocených volebních preferencích republikánské strany u obou třetích kategorií). Nemalý vliv sehrává jistě i jinak přímo nesignifikantní vzdělání a signifikantní pohlaví.

Zatímco pro politických střed ještě faktorová analýza dopadne obdobně jako pro pravici (ačkoliv dojde k jakémusi splynutí míry sociálního individualismu i etatismu a k různým „zvláštním“ postojovým vztahům vždy typickým pro středovou orientaci), faktorová analýza pro levici nabídne pro vysvětlení rozdílů pouze jeden faktor a situace je podobná jako v případě celkové populace.

Překvapením jsou výsledky faktorové analýzy na podobné *baterii úlohy státu* za rok 1994, jelikož faktorová analýza vygenerovala oba faktory už pro *celou populaci*, což poukazuje na skutečnost, že nezávislost individualistického pohledu na svět s pojetím minimálního státu může mít v ČR celospolečenský, tedy nejen pravicový dosah. Nedojde přirozeně k ostré diskriminaci *moderního* a *tradičního* pojetí státu, jako je tomu v případě analýzy mezi pravicově orientovanými respondenty – největší celopopulační „liberálové“ souhlasí z 41,5 % s kontrolou ekonomiky státem a z 26,8 % s tím, aby stát administrativně více než dnes fixoval ceny.

Faktorová analýza tedy jak u subjektivní, tak objektivní politické orientace pro všechny sledované roky (1996, 1995, 1994) potvrdila existenci dvou faktorů svědčících o

nezávislosti míry individualismu a etatismu u pravicově orientovaných respondentů (v roce 1994 dokonce u respondentů všech), a tím vytvořila možnost pro podrobnější prozkoumání *tradičního* pojetí státu. Rozdělení proměnných do faktorů i jejich pořadí ve faktorech je pro *pravici* i *pravicové voliče* a pro jednotlivé roky převážně stejné; rozdílné je jen pořadí jednotlivých faktorů dle jejich významnosti. Zde je tedy důležité poukázat na užitečnost separovaných analýz pro oba druhy politické orientace, které toto pořadí poněkud „relativizují“ i vysvětlují jeho pozadí.

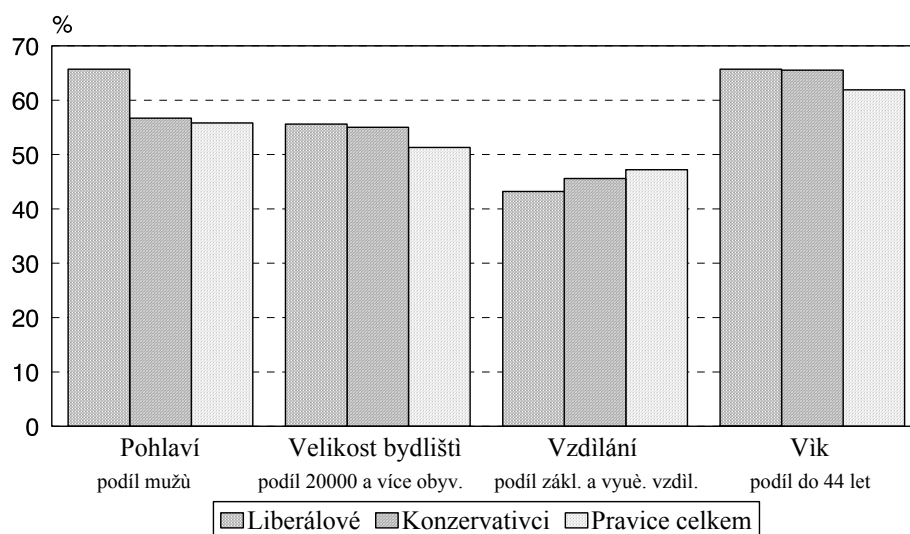
7. Nositelé *tradičního* pojetí státu

Díky rekódování a diskriminaci míry etatismu jsem získal skupinu minimalistů (dále *liberálů*); rekódováním míry individualismu jsem získal i skupinu největších individualistů (dále *konzervativců*).⁴ Následně jsem provedl vzájemnou komparaci frekvencí. Upozorňuji však, že tato analýza je čistě spekulativní: fakticky tyto skupiny neexistují. Účelem komparace frekvencí je pouze ukázat na niternější vztahy uvnitř pravice, kdy zřetelné rozdíly v postojích mohou být jistým ukazatelem reálné existence separované skupiny konzervativců, aniž by skutečná míra jejich souhlasu v postojích splývala zcela s mírou, kterou jim sám na základě faktorové analýzy přisuzuji.

Nejdříve se budu věnovat situaci pro *pravici*. Graf 1 ukazuje nejdůležitější rozdíly mezi oběma skupinami (liberály a konzervativci) navzájem, jakož i vůči celkovému pravicovému průměru, v *nezávislých proměnných* (je tedy jistou transparentí hlavních determinujících faktorů rozdílů v postojích). Ve všech třech zkoumaných letech je nejvýraznější rozdíl mezi konzervativci a liberály v *pohlaví*. U obou skupin jsou více zastoupeni muži, nežli je průměr pro celou pravici, ale u liberálů je toto zastoupení vždy znatelně vyšší. Jen pro ilustraci, ve srovnání s průměrem za celou populaci v roce 1996 mají konzervativci o 9 % a liberálové o 18 % (!) větší zastoupení mužů (jak jsem již upozornil, uváděná procenta mají pouze ilustrativní charakter). Oproti pravicovému průměru jsou obě skupiny významněji z *větších měst*, *vyššího vzdělání* a zvláště *nižšího věku*.

⁴) Rekódování jsem kvůli chystané komparaci provedl tak, abych do první kategorie rekódovaného faktoru zařadil zhruba 32 % pravicových voličů nebo pravice.

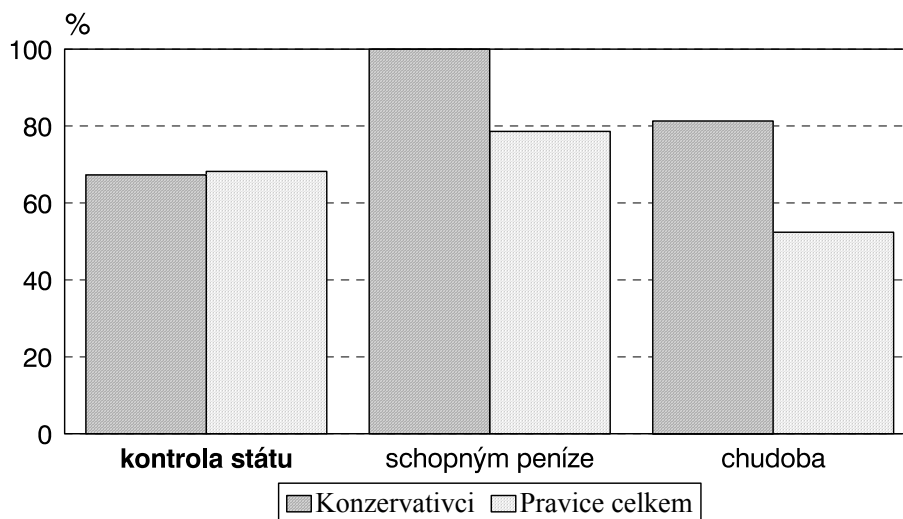
Graf 1. Rozdíly v nezávislých proměnných

Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996

Jak vyplývá z grafu 2, největší rozdíly v *postojích* mezi konzervativci a pravicovým průměrem jsou v otázkách týkajících se individualistického pohledu na svět – např. názor, že si za svou chudobu může každý sám (*chudoba*) a schopní si dnes mohou vydělat hodně peněz (*schopným peníze*). Naopak v otázce *kontrola státu* se postoj konzervativců téměř neliší od pravicového průměru. Graf zachycuje hodnoty podílu souhlasných odpovědí na dané otázky: tj. je součtem podílu odpovědí „určitě ano“ a „spíše ano“. Podobně je tomu i u ostatních uváděných grafů.

Graf 2. Rozdíly v postojích mezi konzervativci a pravicovým průměrem

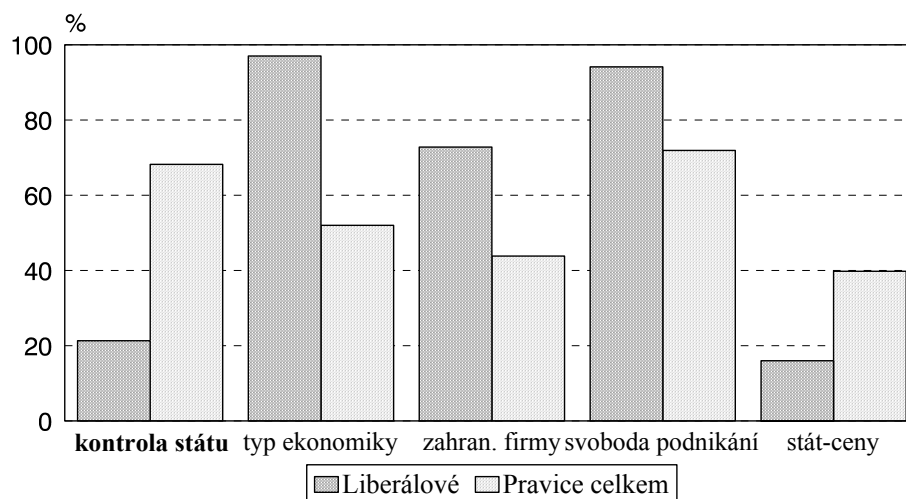
Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996

Počet proměnných, jejichž hodnota vysoce převyšuje hodnotu pravicového průměru, je u liberálů významně vyšší než u konzervativců – liberálové se zdají být nositeli „extrém-

nějších“ pravicových postojů – zvláště v otázkách *baterie úlohy státu*, méně pak v otázkách *baterie sociální politiky*. Z grafu 3 vidíme, že největší rozdíly v postojích mezi liberály a pravicovým průměrem jsou skutečně v otázkách týkajících se úlohy státu – ekonomie by neměla být dále pod kontrolou státu (*kontrola státu*), „nejsympatičtější“ typ ekonomiky je ekonomika volného trhu (*typ ekonomiky* – graf ukazuje podíl souhlasících s typem ekonomiky volného trhu), zahraniční firmy by měly u nás působit zcela svobodně (*zahraniční firmy*) a soukromým firmám by měla být dána úplná svoboda (*svoboda podnikání*).

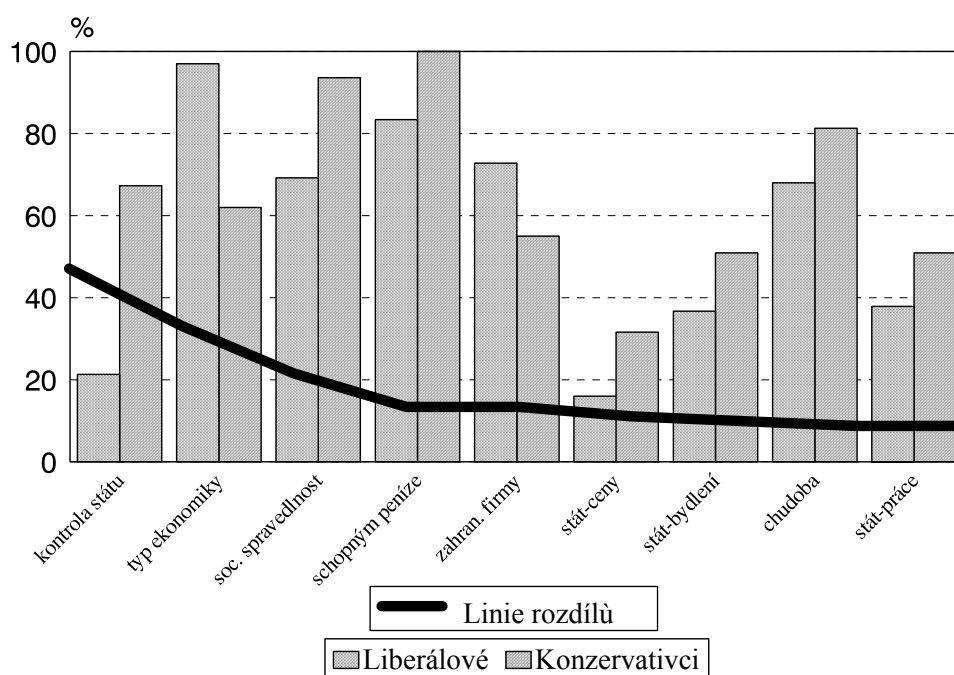
V grafu 4 jsou znázorněny samotné rozdíly mezi oběma skupinami navzájem. Jak ukazuje *linie rozdílů*, jednotlivé proměnné jsou seřazeny dle výše rozdílu v podílech souhlasných odpovědí mezi oběma skupinami. Je zřejmé, že žádný rozdíl mezi konzervativci a liberály v otázkách *baterie sociální politiky* nemůže plně kompenzovat rozdíly v otázkách *baterie úlohy státu* (zvláště v ústřední otázce *kontrola státu*). Znatelně vyšší role státu (jakož i vyšší míra individualismu) se u konzervativců pojí pouze částečně s vyšší sociální rolí státu, a to v případě fixace cen (*stát-ceny*), zajištění bydlení potřebným (*stát-bydlení*) a aktivní participace státu na trhu práce (*stát-práce*).

Graf 3. Rozdíly v postojích mezi liberály a pravicovým průměrem

Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996

Graf 4. Rozdíly v postojích mezi konzervativci a liberály

Zdroj: Výzkum ekonomických očekávání a postojů, leden 1996

Z analýzy trendů rozdílností mezi oběma skupinami by vyplynulo, že zatímco rozdíl v postojích v případě státní fixace cen je stále nižší, v otázce bydlení a práce se rozdíly zvyšují. Mezi konzervativními respondenty přibývá totiž stále více *nejmladších*, kteří, ačkoliv souhlasí se zavedením školného a nepodporují státní fixaci cen, požadují stále více zajištění práce a bydlení státem.

Stejně jako v případě pravice je i u *pravicových voličů* nejdůležitější nezávislou proměnnou „determinující“ rozdíly v postojích *pohlaví* – i zde mají liberálové větší zastoupení mužů nežli konzervativci a obě skupiny jsou v podílu mužského pohlaví vysoko nad průměrem pravicových voličů. Ostatní rozdíly téměř kopírují situaci popisovanou u pravice – rozdíly mezi oběma skupinami jsou ve stejných postojových proměnných jako u pravice, ale jejich hodnota je ve *všech* případech stejná nebo vyšší.

Hlavním místem, kde se projevuje rozdíl mezi objektivní a subjektivní politickou orientací je zřetelně *baterie sociální politiky*. Konzervativci pravicových voličů jsou výrazněji „sociální“ nežli konzervativci pravice. Je možné tedy konstatovat, že analýza objektivní pravicové politické orientace obsahující i středové postoje (převážně ženského pohlaví) neukáže rozdělení míry individualismu a míry etatismu tak jednoznačně jako analýza provedená u pravice, nicméně toto rozdělení rozhodně potvrdí. Navíc se zde projevuje větší inkonzistentnost odpovědí. Subjektivní politická orientace vykazuje mnohem větší postojovou stabilitu a středový vliv v případě objektivní politické orientace postojová rozdělení poněkud „rozostří“.

8. Závěr

Převládající politologickou teorií vysvětlující konkrétní politické jednání (např. volební chování) je dnes teorie veřejné volby (public choice). Racionální zájem jednotlivce nebo sociální skupiny je dle ní ústřední proměnnou pro vysvětlení skutečného jednání. Postup prezentovaný v této práci je teorií alternativní, která se snaží být k teorii veřejné volby komplementární. Důraz není kladen na empirickou (materiální) povahu partikulárních zájmů, nýbrž na ideové pozadí při vytváření politických postojů – ideové „zájmy“ –, které mohou při konkrétním volebním chování být s racionálními zájmy v nesouladu a případně nad nimi i zvítězit.

Na člověka lze pohlížet jako na průsečík dvou ontologicky svázaných, ale epistemologicky proměnlivých, řádů – řádu percepce a řádu Bytí. Řád percepce je člověku jedinečnou seberealizací, místem, ve kterém sám pojmenovává svět a s nemalými potížemi vykonává v souvislosti s hledáním sebe sama akt stvoření. Řád Bytí je mu naopak setkáním s časem a historií, které ho přesahují, místem rozeznání na vlastní osobě nezávislého bytí. Postmoderním obratem dochází k aktualizaci napětí mezi řády, které se ztělesňuje i v rovině politické ideologie. Domnívám se, že toto „transformované“ napětí do veřejné sféry reprezentuje dichotomie liberální a konzervativní politické doktríny, která postmoderním obratem nabírá jisté nové rysy, jelikož každá idea je přirozeně i stínem svého času. Nejvýznamnějším rysem je např. nemožnost legitimní výpovědi o řádu Bytí, ztělesněném na politické úrovni konzervatismem postmoderní doby.

Dichotomii liberálně-konzervativní reprezentuje pak ve sféře role státu dichotomie *moderního* a *tradičního* pojetí státu. Empirickou analýzu jsem zaměřil na zjištění a popis *tradičního* pojetí státu v českém prostředí. S využitím dat z Výzkumu ekonomických očekávání a postojů se mi podařilo lokalizovat skupinu pravicových „konzervativců“ jako možných nositelů *tradičního* pojetí státu, tedy skupinu, která je výrazně individualistická, pravicově orientovaná, a přitom klade na státní kontrolu ekonomiky velký důraz; tento důraz není sociálně podbarven. Provedl jsem podrobnější popis charakteristik této populace, který zůstává pouze hypotetickým, jelikož je výsledkem následné spekulace a nikoli analýzy přímých odpovědí respondentů. *Tradiční* pojetí státu zůstává otazníkem, který by rozhodně neměl být opomenut sociologickou studií.

MARTIN LUX pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, kde je členem týmu ekonomické sociologie. Zabývá se především analýzou politických ideologií a jejich vlivu na ekonomické postoje.

Příloha: Otázky z Výzkumu ekonomických očekávání IX. užití v práci

Respondent odpovídal (pokud není uvedeno jinak) zaškrtnutím variant:

1 – určitě ano, 2 – spíše ano, 3 – spíše ne, 4 – určitě ne

1. Baterie úlohy státu

Schopným peníze: Každý schopný si dnes může vydělat hodně peněz.

Svoboda podnikání: Soukromému podnikání je třeba ponechat naprostou volnost.

Schopným milióny: Je správné, aby opravdu schopní lidé měli hodně peněz, třeba i milióny.

Kontrola státu: I v nových podmínkách by ekonomika měla být pod kontrolou státu.

Zahraniční firmy: Zahraniční firmy by u nás měly mít zcela otevřené pole působnosti.

Korupce: Ve státních úřadech je mnoho korupce.

Chudoba: Za svoji chudobu si každý může především sám.

Nepoctivý způsob: Lidé u nás bohatnou především nepoctivým způsobem.

Sociální spravedlnost: Dnešní systém je sociálně spravedlivější než předchozí (do roku 1989).

Změny: Změny v ekonomice musí být co nejrychlejší, i když to znamená přechodné snížení životní úrovně lidí.

Typ ekonomiky: Dáváte celkově přednost ekonomice:

socialistické, jaká u nás byla do roku 1989;

sociálně tržní, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku;

ekonomice volného trhu, s minimálními zásahy státu.

2. Baterie sociální politiky

Mzdové rozdíly: Měly by se podle Vás zvětšit rozdíly ve mzdách?

Stát-ceny: Měl by podle Vašeho názoru stát větší měrou úředně stanovovat ceny?

Stát-práce: Měl by podle Vašeho názoru stát zajistit práci každému, kdo chce pracovat?

Stát-bydlení: Myslíte si, že stát by měl zajistit bydlení každé rodině, které se nedaří získat byt?

Adresnost: Myslíte si, že byla správná opatření provedená v sociální politice, tj. adresné dávky jen pro rodiny s nižšími příjmy namísto dávek pro všechny?

Nájemné: Považujete za správnou regulaci nájemného v bývalých státních bytech (tj. nájemné se smí zvyšovat jen po malých krocích, takže nepokrývá náklady spojené s údržbou)?

Školné: Souhlasil byste se zavedením školného na vysokých školách, přičemž nemajetní studenti by dostali výhodnou půjčku od státu?

3. Baterie politických postojů

Volba stran: Kdyby se již nyní konaly volby do českého parlamentu, kterou politickou stranu (hnutí) byste asi volil(a)? Vypište.

Pravice-levice: V politice se často používají pojmy „pravice“ a „levice“. Kam byste se sám(a) zařadil(a), kam asi svými názory patříte? Nabídka: jasná levice, levice, střed, pravice, jasná pravice.

Občanské svobody: Myslíte si, že v současné době jsou v České republice občanské svobody na úrovni vyspělých západních zemí?

Pevná ruka: Bylo by pro naši zemi lepší, kdyby místo diskusí o různých způsobech řešení současné situace vládla pevná ruka a někdo jasně řekl, co se má dělat?

Komunisti: Bylo by pro naši zemi lepší, kdyby bývalí členové komunistické strany nesměli vykonávat odpovědné funkce?

Postihy Romů: Bylo by pro naši zemi lepší zavést přísnější postihy Romů?

Emigrace: Bylo by pro naši zemi lepší uzavřít hranice pro emigranty z Východu?

Změna vlády: Očekáváte podstatnou změnu vlády po příštích volbách, tj. zastoupení jiných stran?

Literatura

- Bell, D. 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London: Heinemann.
- Bělohradský, V. 1992. *Kapitalismus a jeho občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel.
- Hayek, F. A. 1991. *Právo, zákonodárství a svoboda*. Praha: Academia.
- Hayek, F. A. 1995. *Osudová domýšlivost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Heidegger, M. 1993. *Básnický bydlí člověk*. Praha: OIKOYMENH.
- Kant, I. 1996. *Kritika praktického rozumu*. Praha: Svoboda.
- Kratochvíl, Z. 1994. *Filosofie živé přírody*. Praha: Herman a synové.
- Lakoff, G. 1995. „Metaphors, Morality, and Politics, Or Why Conservatives Have Left Liberals in the Dust.“ *Social Research* 62: 177-215.
- Levy, D. J. 1993. *Politický řád*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Lytard, J.-F. 1993. *O posmodernismu*. Praha: Filosofía.
- Mc Luhan, M. 1991. *Jak rozumět médiím*. Praha: Odeon.
- Nisbet, R. 1993. *Konzervatismus*. Praha: Občanský institut.
- Oakeshott, M. 1989. *Voice of Liberal Learning*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ortega y Gasset, J. 1993. *Vzpouza davů*. Praha: Naše vojsko.
- O'Sullivan, N. 1983. *Conservatism*. London: J. M. Dent and Sons Ltd.
- Scrutton, R. 1990. *Slovník politického myšlení*. Brno: Atlantis.
- Scrutton, R. 1993. *Smysl konzervatismu*. Praha: TORST.
- Voegelin, E. 1978. *Anamnesis*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.

Summary

This article was an attempt to connect a theoretical argument with a statistical analysis of empirical information to find principles underlying human perception. In the first chapter the philosophical theory was presented. Inspired by philosophers Levy and Voegelin the essence of perception of the human being is seen as a conflict between 2 orders – the order of perception and the order of Being.

The existence of these orders is primarily dependent on subject perception, therefore they were defined within the subjective perception of a particular person. After this recognition we can however see their existence in 2 levels of their being: level *onto* and level *episto*. *Onto* level is described with reference to the division of *earthly limitations* and *cosmical limitations* in human perception of the world. The existence of orders on the level *episto* is open to historical changes, for example, the modern period was a period of a bias towards the order of perception, and the post-modern period is a period of bias towards both orders.

It was then shown how this bias on the *episto* level can influence the sphere of political practice. Here the dichotomy of the order of perception and the order of Being is very closely related to the dichotomy of two political ideologies: liberalism and conservatism. The bias towards both orders in the post-modern age on the *episto* level of being means also the actualisation of liberal-conservative tension, and the return of original conservative politics.

To provide statistical confirmation conservatism was defined as politically right and institutionally unsocial anti-liberalism (strong government). We used concrete data from the Research of Economic Expectations and Attitudes on the role of the state in economy and confirmed by factor analysis the independence of *etatism* from *individualism*. The group of individualists is likely to be the group of latent Czech conservatives. Their main characteristics are presented in the charts.